

Суд над Кліо: „переформатування” історичної пам’яті

Василь Ткаченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АПН України

У жовтні 2007 року за ініціативою Українського інституту національної пам’яті відбулася робоча нарада вчених-істориків з моніторингу шкільних підручників історії України. Цього року її матеріали було опубліковано [1]. Отже дискусія вийшла за межі вузького кола фахівців і стала нині предметом широкого громадського обговорення.

Судячи з усього, учасники дискусії відчували свою високу місію і, як свідомі громадяни, брали на себе частку відповідальності за ситуацію в країні. І це заслуговує на повагу. На думку одного з диспутантів, „сьогоднішній поділ України на умовні „схід” та „захід” є, до певної міри, й наслідком того, що наша розмова запізнилась на 15 втрачених років. Тим більше, як здається, не бракує зацікавлених у тому, аби рецидиви радянської історичної пам’яті збереглися якомога довше” [1, с. 18]. Щоправда, теза про втрачені роки не була підтримана, оскільки 3,5 тисячі одиниць навчально-методичної літератури з вітчизняної історії, що вийшли за роки незалежності, стали тією „критичною масою”, аналіз якої дозволяє виявити помилки й сформулювати спірні питання.

Дефіцит оптимізму...

Не викликає жодних заперечень думка Н. Яковенко про принциповий поділ сфер історії на дослідницьку й дидактичну. Це положення заслуговує на дещо ширше цитування: „Від підручника, на відміну від дослідницької історії, ми не чекаємо ні відкриттів, ні скептичних ревізій. Його функція – надати „від імені науки” певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині для референтного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить. Розглянуті під цим кутом зору підручники являють собою „організоване забуття та пригадування”, себто спираються на неписану конвенцію усіх, хто має причетність до регулювання освіти в даному суспільстві. Тож які стереотипи належить

покласти на музейну полицю, а яким надати статус „історичної пам'яті”, мусимо гуртом вирішити ми самі... Основним викликом для підручників історії стає „переформатування” „історичної пам'яті” у такий спосіб, **аби її модернізувати й пристосувати до викликів і потреб сьогодення**” (підкр. наше. – Авт.) [1, с. 9 – 10].

Зрозуміла й позиція дослідниці, яка не закликає „фальшувати історію” чи писати в підручниках „завідому неправду”, а враховувати нагальні потреби країни, той суспільний запит, який наука має задовольнити, прислужившись своїми знаннями й науковим досвідом. Від себе додаю – є певний рівень „больового порога” інновацій, який на даний час може викликати в суспільстві ефект відторгнення, а то й шоку, а тому суспільна свідомість в той чи інший спосіб відкидатиме деякі „чорні сторінки історії”, якими б науково обґрунтованими вони не були. Це тим більше стосується дитячої психіки, яка не завжди може витримати оповіді (а тим більше ілюстрації) про жахи і катування минулих лихоліть. І тут не можна не підтримати Н. Яковенко, коли вона закликає відмовитися від тлумачення українського суспільства як вічно кривдженого „злими сусідами”: „Ліками на це може стати перефокусування „страдницької” історії на, сказати б, історію „оптимістичну”... Чи ми зосереджуємо оповідь лише довкола оплакування наших історичних кривд і невдач, чи, не замовчуючи цих-таки невдач, підкреслюємо, що, всупереч усьому, ми вижили” [1, с. 14].

Отже, кожному своє. Академічна історія має свою логіку розвитку, і тут не може йтися про будь-які обмеження чи самоцензуру в дослідницькій діяльності. Продукт же для освітнього процесу має відповідати кон'юктурі ринку, інакше він не матиме попиту в суспільстві. І тут до поняття „кон'юнктура” слід поставитись без того негативного накипу, який дійшов до нас від часів радянської „партійної організації і партійної літератури” як „кон'юктурщина” – вид сервілізму, запобігання перед можновладцями. Отож будемо розглядати поняття „кон'юнктура” в контексті сучасних наук (економіка, фінанси, політика, соціологія, філософія, психологія) як множинність подій, що сталися в певній сфері людської діяльності в певний час, а також збіг обставин у певній ситуації, що в підсумку формує відповідний комплекс умов життєдіяльності суспільства. У тому числі й сфери освіти, яка в контексті підручника вітчизняної історії – „це суспільно-політичний проект України з перспективи потреб формування державно-політичної нації (В. Хмарський) [1, с. 23].

Але щодо суспільного оптимізму, який ми мали б черпати з історії, то не все, на жаль, залежить від учителя. У світогляд дитини вторгається обтяжене проблемами життя. Згідно з соціологічними дослідженнями Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, здійснених влітку 2007 року, в творах на тему „В якій країні я живу” діти на загал налаштовані патріотично. Однак коли заходить про українську політику, то оптимізму враз стає менше: „В Києві революція, бандити борються за перемогу. А порядку немає” (Катерина З., 5 кл.); „Я живу в прекрасній

країні Україні. Але в нас відбувається війна у Верховній Раді...” (Віталій Л., 5 кл.); „Мої батьки з дитинства привчили мене поважати рідний край, в якому я все своє життя буду рости, буду заробляти якісь копійки на хліб...” (Катерина Д., 6 кл.).

Напрошується висновок: коли порівнювати стан викладу української історії, яку, за словами В. Винниченка, неможливо читати без брому, з нашим сьогоденням у площині нинішньої державницької ідеології, політики і практики, то, безумовно, оптимізму не додається. Так що оптимізму в нашому сьогоденні поки що бракує. Чи зарадять тут пошуки оптимізму в історії, так би мовити, пошуки „компенсаторного механізму”? Чи не підштовхне це нас до пошуків „оптимістичного міфу”? Чи все ж краще вдатися до виваженої критики історичного досвіду?

...чи легітимності?

Відтак, хочемо ми того чи ні, а сам освітній процес просто приречений іти в потоці державної політики і тих суспільних завдань і вимог, які кидає виклик часу країні, насамперед – підростаючому поколінню. Як слушно зазначає учасник диспуту О. Удод, „прямий вихід у соціальну практику історична наука отримує саме через шкільні підручники з історії. Зв'язок історичної науки й суспільства здійснюється теж через підручник, через нього реалізується функція історичного пізнання або виховання” [1, с. 17]. Але тут багато важить громадянське настановлення авторів шкільних підручників. Поважаючи свій професіоналізм, вони мають уникати намагання догодити сьогоденним можновладцям та перехідним фігурам „політичної еліти”, які часто прагнуть нагнути історію „під себе”. Історична наука має набути статусу легітимності в очах громадськості.

Взагалі поняття „легітимність” більше стосується царини політології, але коли, як у нашому випадку, йдеться про державну політику у сфері історичної освіти, то воно, в контексті нашої дискусії, здається цілком доречним. Легітимність є переконанням народу (насамперед – моральним переконанням), що чинний порядок справедливий і законний. Легітимність, у широкому смислі (Ю. Хабермас), означає, що всі підпорядковані соціальні системи, а тим більше державні інституції і люди, що їх репрезентують (в тому числі й Інститут національної пам'яті – організатор дискусії з питань історії) мають набути певного визнання більшістю населення. Тут можуть заперечити, що більшість населення може й не знати про діяльність якоїсь державної установи, але в міжнародній практиці за легітимність приймається й формула „мовчання – знак згоди”. Однак гостра реакція з боку ЗМІ на деякі питання національної історії засвідчує, що, з одного боку, систематичне втручання державних структур у нав'язуванні одних стереотипів і символів національної історії, а з іншого боку, надмірна дискредитація інших, які зачіпають особисті переконання і набутий життєвський досвід громадян, можуть порушувати цей фактор політичної інертності й викликати потенційну кризу легітимності.

І тут не можна не погодитися з думками М. Мудрого щодо фактора легітимності версії, викладеної в підручнику історії України: „...підручник може бути ефективним лише тоді, коли він викликає довіру вчителів та учнів. Як формується така довіра? Шляхом зіставлення минулого, тобто змісту підручника, з теперішнім, із сьогоденням. І коли вчителі та учні бачать, що у підручниках написано речі, абсолютно протилежні обставинам реального життя, то немає сумніву, що такий підручник довіри не викличе. Мені здається, отже, що треба передусім встановити ступінь недовіри, яку потенційно може викликати підручник, тобто визначити в ньому те, що кардинально суперечить практиці, яка оточує учня у повсякденні. Адже історія для школяра – це не минуле, це, по суті, теперішнє, обумовлене середовищем спілкування тут і сьогодні” [1, с. 22].

Правда, тут доречним є зауваження О. Лисенка, що слід критично підійти до положення про критерій адекватності (тотожності) історичної науки до народної історичної пам'яті, оскільки остання часто перевантажена упередженнями і застарілими стереотипами, а тому „наука та історичні знання завжди мають іти дещо попереду, вони повинні „витягувати” історичну пам'ять на якісь нові позиції, нав'язувати їй якісь питання, закріплювати в ній якісь речі” [1, с. 20].

Де точка опори?

Отже виникає проблема пошуку точки координат, від якої маємо відштовхуватися у формулюванні своїх запитань до вітчизняної історії, зрозуміло, у світовому контексті, принаймні – європейському. А вже освоєний молодим поколінням (і не лише ним) досвід історії, у свою чергу, має належний матеріал для пізнання навколишньої дійсності та адаптації до неї, спонуку до визначення надійного дорожовказу на життєвому шляху. М. Мудрий говорить, що ця вихідна точка координат „тут і сьогодні”. Н. Яковенко, орієнтуючись на вимоги до „європідручника”, зміщує точку відліку вихідного пункту: „стратегічна мета України – стати членом ЄС, а отже школа мусить готувати молодь до того світу, в якому вона рано чи пізно житиме” [1, с. 15]. І тут відразу виникає головне методологічне запитання: готувати молодь до „того” світу чи до „цього”, в якому вона нині живе і з історичною долею якого пов'язала своє життя? Пришестя „того” світу, тобто європейського, поки що, судячи з усього, відкладається з огляду хоча б на брак соціальної стабільності і той політичний параліч, в якому нині перебуває Україна, а також з огляду на небажання Європи інтегрувати Україну в ЄС (ба навіть у НАТО) найближчим часом через кон'юнктурні умови, що склалися як у самій Європі, так і у світі в цілому.

Вже давно було зрозуміло, що у випадку рішення ЄС залишити у невирішеному стані можливість для України та Грузії колись стати його членами, обидві країни опиняться в політичній невизначеності. Та це, власне, й сталося, а тому в Україні є великий ризик розчарування в Заході

й посилення позицій Росії, де Кремль постійно закликає повернутися до слов'янського коріння. Звісно, ми можемо сподіватися на фактор Майдану, коли молоді люди продемонстрували свою рішучість неповернення до минулого. Однак події 2004 - 2005 років мали й зворотний ефект: в результаті політреформи народ фактично було відсунуто від механізму обрання влади, оскільки відбулася її повна узурпація партноменклатурою. Подальша мультиплікація „майданів“ стала лише охлократичним прикриттям олігархічного правління. За цих умов посилюється перспектива того, що європейські цінності поступово мігруватимуть у своєрідну цивілізаційну „сіру зону“, з якої вони, пройшовши певну мутацію, рано чи пізно кинуть виклик цінностям і демократичним відносинам Європи, яка відторгла нас. А це відторгнення, зважаючи на судження лондонської „The Times“ від 10 вересня 2008 року, практично вже відбувається: „Передусім Україна є надто великою для того, щоб ЄС міг навіть розглядати розширення за її участю – принаймні зараз, коли виборці вже по горло ситі тим, що є. Населення України – 46 мільйонів людей (у десять разів більше, ніж у Грузії), і таку країну неможливо просто „додати“ до Європи. Крім того, Україна – країна не лише великих масштабів, але й великих суперечностей між проросійською і проєвропейською половинами – що знову ж є корінною причиною розпаду уряду. Європейський Союз абсолютно правильно вказує Україні на те, що перед тим, як хоча б запускати в Брюсселі машину розгляду її кандидатури на вступ, вона сама повинна позбутися внутрішнього роздвоєння. Правда, **навіть у цьому випадку машина дасть негативну відповідь**” (підкр. наше. – Авт.).

Отже Україна має, насамперед, внутрішньо зосередитись і згуртуватися навколо оптимального розуміння національних інтересів. Поки що провідні українські аналітики прогнозують, що за нинішніх умов „зовнішньополітична лінія країни може бути істотно відкоригована. Зрозуміло, вона не стане абсолютно проросійською, вона просто стане... пронімецькою та профранцузькою... І, найшвидше, антиамериканською” [2, с. 3]. Попри всілякі заяви представників нинішньої американської адміністрації та й опозиційної команди Б. Обама, які намагаються „зберегти обличчя” після подій на Кавказі, складається враження, що в США відбувається „промацування ситуації” по лінії пошуку того, чого Америка хоче досягти у світі, і тим, що їй під силу. Те, що не можуть дозволити собі професійні політики, озвучує професор Ф. Фукуяма: „Це не означає, що ми повинні відмовитися від такої своєї ідеалістичної мети, як поширення демократії. Однак... нам доведеться відмовитися від видачі Грузії та Україні нових альянсових зобов'язань і вигадати інші способи їх підтримки. І доведеться скласти нові, максимально конкретні плани захисту тих, хто вже ввійшов у НАТО – зокрема, Польщі та країн Балтії – від озлобленої Росії, що набирає силу” [3, с. 3].

Ми не ставимо собі за завдання піднести висловленні вище прогнози за уже встановлені остаточні істини, хоча всім відомо, що передбачення є

елементом і необхідною складовою науки і практики. Зрозуміло, що у будь-якому передбаченні є елемент невизначеності. Навіть короткотермінові прогнози про можливі соціальні явища є дуже сумнівними й тоді, коли вони стосуються якогось одного фактора. А що вже говорити про глобальні прогнози.

Тут хотілось би звернутися до питання про „рецидив радянської історичної пам'яті”, який в контексті методології дослідження ґрунтувався на основі марксистського передбачення грядущих „суспільно-економічних формацій”. Складається враження, що ми, всупереч бажанню учасників диспуту побороти оці „рецидиви”, хочемо того чи ні знову повертаємося до марксистської методології осмислення історичного процесу. У цій ситуації хочу особливо застерегти, що не вважаю себе якимось войовничим антимарксистом: цей дослідницький напрям був одним з провідних в історії ХІХ - ХХ століть. Нині він зберігається на Заході у формі „неомарксизму” поряд з іншими напрямками, але в цій формі вже не претендує на монополію щодо істини.

Більше того, в процесі адаптації та переосмислення, принципи і положення, уведені марксизмом в гуманітарне знання, стали загальним надбанням культури і втратили будь-який зв'язок з марксизмом як „системою знань”, що претендує пояснити все і всім. Нинішні дослідження в межах міжнародного проекту (США, Польща, Україна, Японія) „підтверджують Марксові ідеї щодо визначальної ролі розвитку продуктивних сил і звільнення людини від рутинної та вимушеної праці для поступу людського суспільства „від царства необхідності до царства свободи”. Водночас ці ж такі дослідження є не менш переконливим спростуванням політичних висновків Маркса щодо провідної ролі пролетаріату в цьому процесі” [4, с. 20].

В контексті „перереформатування” історичної пам'яті хотілось би лише наголосити на неправильності одного із засадничих положень марксизму, а саме що смисл історичних процесів можна зрозуміти лише тоді, коли історію розглядати з точки зору майбутніх стадій розвитку людства. Якщо конкретніше, то марксистська ідея полягала в тому, що ми можемо зрозуміти минуле і нинішнє лише тоді, коли володіємо знаннями про майбутнє, тобто про те, чого ще немає. Чи можливе таке знання взагалі? Чи можна переосмислювати вітчизняну історію, виходячи з віддаленої перспективи вірогідного входження в ЄС і з точки зору тих проблем, які для себе вже вирішує об'єднана Європа, але які стануть актуальними для нас лише на якомусь із наступних етапів, через які, як ми вже мали змогу переконатися, неможливо перестрибнути? Згадаймо, як за минулих часів КПРС виходила з того, що „нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі”, а з цього пункту трактували й історію. Та настав час, і Ю. Андропов змушений був визнати, що „ми не знаємо суспільства, в якому живемо”.

Звісно, вважати, що для України існує якийсь інший вибір крім

європейського, було б безумством. Але й вірити, що досягти цього можна буде в найближчій перспективі, незважаючи на російський фактор та, насамперед, на брак внутрішньої консолідації, теж було б недалекоглядно. Відтак і переосмислювати вітчизняну історію з перспективи того, що нинішнє покоління українців житиме в Європейському Союзі, є передчасним у світлі тих невідкладних проблем, з якими нині зустрілася Україна. Переформатовувати історичну пам’ять маємо, насамперед, з точки зору і нагальної необхідності досягнення внутрішньої консолідації суспільства. Судячи з усього, нам ще довго доведеться жити „тут і тепер”, переборюючи власними силами на шляху до демократії травми посттоталітарної, постгеноцидної та постчорнобильської спадщини, а відтак шукати рецептів від власних недуг насамперед у критиці свого історичного досвіду, не відкидаючи, звісно, досвіду світового. А він, як вважають засновники французької школи „Анналів” М. Блок і Ж. Февр, засвідчує те, що історію неможливо відірвати від сьогодення, бо лише сучасність може забезпечити правильний погляд на минуле. Не в тому, звісно, розумінні, що історик підтягує минулі епохи до свого часу і модернізує їх, а в тому, що саме сучасність актуалізує проблеми, які підлягають вивченню, і відкривають історичну перспективу у всій її глибині [5, с. 220].

„Українська ідея”

Безумовно позитивним в дискусії українських істориків впродовж років незалежності, а не лише на зустрічі жовтня 2007 року, є розуміння того, що „для сучасного українського історика немає важливішої мети, ніж редефініція, чи творення нової української ідентичності. Історія повинна дати молодій людині уяву про той спосіб, у який він пов’язаний зі своїм суспільством і його минулим, і які можливі наслідки з цього випливають”. Ця думка, висловлена свого часу Я. Грицаком, не втратила актуальності й сьогодні.

Однак, судячи з усього, хотілось би стриманіше поставитись до думки Я. Грицака про недоречність отождолення „української ідеї” і появи сучасної української держави лише за лінією І. Котляревський – Т. Шевченко – Кирило-Мефодіївське братство – М. Грушевський – Центральна Рада – українізація 1920-х років – боротьба ОУН-УПА – дисидентський рух 1960-х років – проголошення незалежності України 1991 року. Хоча аргумент на підтримку цієї тези здається аж надто промовистим: „Немає ефективнішого способу скомпрометувати модерну українську ідею, як доводити, що сучасна скорумпована та авторитарна держава є її найвищою реалізацією... Сучасний „український проект” був результатом співдії різних ідеологій і політичних рухів, включно з тими, які були принциповими супротивниками української самостійності” [6, с. 71 – 73].

Тут, як нам здається, варто розділити питання на дві частини. Одна – опрацювання „української ідеї”. Друга – наскільки цю ідею

сприйняли різні соціальні та етнічні утвореннями „як свою”, а відтак як реалізувалася ця ідея в процесі державотворення. А якщо „українська ідея” на тому чи іншому етапі не була сприйнята як „своя”, то чому? І чи залежало все цілком від творців ідеї, які, мовляв, часто нав’язували „людям „неукраїнської крові” амбівалентну, а в гіршому випадку взагалі протестну ідентичність” [1, с. 11], а чи, можливо, багато залежало й від внутрішнього настановлення деяких представників різних етнічних і соціальних груп, щодо яких учасники диспуту закликають нас ставитися з повагою: „Молоду людину слід змалку при звичаювати до думки, що у людей бувають різні переконання і що опоненти „нашої” точки зору теж керуються гідними поваги спонуками – як і ми самі” [1, с. 13].

Та знову звернемося до сьогоденної практики. В Росії, наприклад, деяких представників „політичного православ’я”, зокрема – головного редактора газети „Русь православная”, притягували до судової відповідальності за публічне розпалювання ворожості і приниження гідності людини та групи осіб за ознаками національності, походження, ставлення до релігії. При цьому не вважалося, що, пропагуючи махровий антисемітизм, вони „керувалися гідними поваги спонуками”. Чи вживаються якісь заходи щодо антиукраїнської настанови „політичного православ’я” та інших відверто антиукраїнських екстремістських організацій в Україні? Поки що ЗМІ такої проблеми практично не помічають, хоча в реальному житті вона стає надокучливою.

Якщо йдеться суто про „українську ідею”, то траєкторія її опрацювання у схемі „від І. Котляревського”, за деякими винятками, видається прийнятною, хоч витоки її можна було б продовжити вглиб історії, як це було зроблено академіком В. Смолієм. І тут суд над музою історії Клію навряд чи доречний – історична наука мала йти в контексті революційних подій проголошення незалежної України, більше того – інтелектуально забезпечувати підтримку руху до незалежності України. А тому немає великого гріха, коли, через вихолощення української історії радянським режимом, у незалежній Україні науковці відновлювали насамперед той масив знань, який не допускався комуністичною цензурою. Зрозуміло, в такі переломні моменти історії часто буває не до комплексного академічного розгляду наукових проблем хоча б за браком часу, наявності підготовлених спеціалістів та нового масиву відкритих архівних фондів. Зрештою слід зважати й на наявність чи брак критичної маси сучасного менталітету в суспільстві і здатності його сприймати новації в гуманітарній царині. Зокрема в трактуванні нації і націоналізму, до яких у радянському суспільстві було упереджене ставлення, а національно свідомі люди вряди-годи й нині фігурують у масовій свідомості молоді не інакше, як „нацики”.

Нація

Звідси виникає питання взагалі про доцільність апелювання до етнічної

складової нації, зокрема до загальноприйнятого в етносоціології поняття „титульної нації”, коли нібито вже „увесь цивілізований світ” прийняв ідею політичної нації (розкажіть про це валлонам і фламандцям у Бельгії, та й не тільки їм!). Складається враження, ніби ми сахаємося взагалі того, що стосується тяглості „етносу” і „нації” як чогось старосвітського, а натомість педалюємо на понятті „політична нація” як чомусь модерному і дуже нині модному.

Тим часом у західній літературі з цього питання уже давно дійшли консенсусу, що національна свідомість має два аспекти. Перший – громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь (чи втягнуті в цей процес) у створенні законів, їх прийнятті та управлінні через виборні місцеві і центральні органи, суди, а також політичні партії, добровільні товариства. Другий аспект – етнічний: нація є спільністю людей, об’єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою і територією. В деяких націях один аспект домінує над другим: французи, швейцарці й американці – нації насамперед громадянські, тоді як німці і східноєвропейські народи, скоріше „етнічні” нації. Світ прекрасно розуміє специфіку східноєвропейського регіону з його занедбаним громадянським суспільством, а тому немає необхідності, як то кажуть, „надувати щоки”. Поза сумнівом, ми говорили з цим „цивілізованим світом” у 1990 та 1991 роках на зрозумілій для них і прийнятій у світі мові. І досягли визнання незалежності України.

І коли йдеться про те, що нині вже не прийнято посилатися на нібито осоружну „етнічну, мовну та конфесійну цілісність, сформовану в прадавні часи й поєднану спільністю походження, мови та звичаїв” [1, с. 11], а слід віддати перевагу модній „уявленій спільноті” Б. Андерсона, іншими словами – „нації з вибору”, то ми б тут не ставили ці поняття в дуальну опозицію. Практика засвідчує, що говорити 1990 року про політичну націю як доконаний факт було передчасно – вона й на сьогодні все ще перебуває у стадії становлення, і доки не сформується громадянське суспільство навряд чи її вдасться згуртувати переважно державними заходами. Та й ці заходи іноді сприймаються з подивом.

Таке запізніле конституювання політичної нації С. Кульчицький пояснює тим, що за радянських часів українська „титульна нація”, яка давала назву державному утворенню у формі УРСР, штучно утримувалася в підконтрольному становищі: „Ця „титульна нація” повинна була залишатися етнічною, а не державною спільнотою. Спроби реалізувати державні права розглядалася в Кремлі як сепаратизм”, що й знайшло свій вираз у Голодоморі – „нищенні української спільноти як національної, а не етнічної”. Відлік у формуванні громадянського суспільства він пов’язує із затвердженням ініційованої М. Горбачовим конституційної реформи 1989 року, коли, власне, й розпочалася антикомуністична революція саморозпаду СРСР [7].

Отож у переддень проголошення незалежності ми могли апелювати

до міжнародної спільноти переважно від імені нації, яку мали на той час. Досить згадати одне з основних положень тексту Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року: „Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах **на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення**” (підкр. наше. – Авт.). Щоправда в цьому документі йшлося й про те, що „громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України”, а відтак йдеться про мету „утвердити суверенітет і самоврядування народу України”. І між цими двома поняттями – „українська нація” і „народ України” – не було вже такої глибокої прірви, оскільки, на моє переконання, паралельно відбувалися (та й донині тривають) два суспільні процеси – продовжувалося формування української нації на етнічній основі і формування українського демосу як політичної спільноти. При тому обидва процеси накладалися одне на одного. Але тоді йшлося насамперед про „право націй на самовизначення”.

Такий своєрідний стан „народу-нації” не ставав на заваді проголошення незалежності, оскільки не розходився з нормами міжнародного права, зокрема – Статуту ООН. Судячи зі світової практики, при здійсненні права народів на самовизначення, що відбувалося за спостереженням ООН, поняття „народ” включало в себе народність або етнічну націю, ба навіть релігійну чи мовну спільноту.

Відповідно, не могла бути іншою й структура шкільного предмету історії України. Адже в Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року було записано, що державний суверенітет України проголошується, „виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами”, й „продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні”. Відтак курс історії України не міг бути не чим іншим, як відтворенням процесу державотворення від Київської Русі й до сьогодення. Іншого курсу в процесі навчання дітей, який би суперечив цим двом основоположним документам становлення незалежної України, держава просто не могла допустити. І шкільні підручники мали відповідати цим вимогам у міру професіоналізму й таланту їх авторів.

А вже те, якою виявилася новітня незалежна українська держава на сімнадцятому році свого існування, і чи не дискредитує вона тим самим „тисячолітньої державницької традиції” українського народу – це вже питання глибоких академічних опрацювань на стику історії, філософії, політології, соціології, соціальної психології та інших гуманітарних наук. Навряд чи цю проблему можна покласти на плечі шкільного вчителя.

Народ

Але водночас ми не відвертаємося від цієї проблеми. І вона досить переконливо окреслена Н. Яковенко, а тому знову заслуговує більш широкого цитування. Йдеться про те, що „в абсолютній більшості

підручників, суголосно з давньою народницькою історіографією та її радянським варіантом, соціальний портрет українського суспільства представлено як „громаду в сіряках”, себто **історія України**, по суті, перетворюється на **історію українських низів**. Джерела цієї моделі – в народницькій ідеології XIX століття, а масово її тиражувала радянська історіографія. Ба більше – радянські історики провели „соціальну чистку” цієї „української нації”: під їхнім пером вона стала ототожнюватися винятково з низами” [1, с. 11]. Дослідниця пропонує і власний рецепт для подолання цього анахронічного синдрому: „Це мультиплікація соціальної структури, представлення українського суспільства як строкатого конгломерату соціальних груп та прошарків, у тому числі аристократів, шляхти, міщан, селян, а від часів, коли такі з’являються, – й чиновників, буржуазії, робітників, врешті, тих-таки пролетарів...” [1, с. 12]. Тим самим, на думку дослідниці, ми вирішимо вкрай важливу проблему: різні групи школярів зможуть ототожнювати себе з тими чи іншими заможними соціальними групами, а не зі „знедоленими низами”, які „сьогодні в пересічній свідомості асоціюються радше з нещасними бомжами, ніж із суспільством як таким” [1, с. 12].

Справді, диференційований підхід до суспільної структури необхідний. Більше того, в міру ускладнення соціальної структури модерне суспільство виходить на більш високий рівень життєдіяльності, на відміну від традиційного суспільства. Та й багатим дітям, звісно, стане веселіше ототожнювати себе з шляхтою чи козацькою старшиною, а ще ліпше – з лихварями чи банкірами. А іншим – як поталанить у житті. Бо стартові умови соціального просування нинішніх українських дітей аж надто нерівні: на відміну від розвинених європейських країн, де співвідношення доходів 20 % найбагатших людей і 20 % найбідніших на практиці рідко коли перевищує 1:6 (а це і є реалізацією ідеї соціально-відповідальної держави!), в нашій країні, за експертними даними (бо подвійну бухгалтерію і доходи в конвертах важко офіційно облікувати), це співвідношення сягає приблизно 1:30, як, приміром, у африканських чи латиноамериканських країнах. І це при тому, що ми вважаємо себе європейською країною. Втім щоб у „пересічній свідомості” українці не асоціювалися з бомжами, можна заглянути у статистичний щорічник. На час, коли писалися рецензовані підручники з історії, 2000 року, наприклад, за межею прожиткового мінімуму було більше 80 % населення країни; щоправда, 2005 року таких було „лише” 64 %. Що становив собою цей „прожитковий мінімум” у ті роки, добре відомо. То для якого ж „населення” пишеться історія України?

І ще одне: чи стане панацеєю більша соціальна диференціація для вирішення кардинального питання постанови української нації, сформульованого свого часу І. Лисяком-Рудницьким. Йдеться про необхідність дати відповідь на запитання, чому український народ зазнав двох глибоких і тривалих переривів у своєму розвитку: „Раз після Люблінської унії у 16 ст., і вдруге після ліквідації козацької України в

18 ст.” [8, с. 21]. Віримо, що більший акцент на соціальну диференціацію в шкільному курсі історії України може зарадити справі лише тоді, коли він вийде на кардинальні для історії України питання: 1) як пояснити двократну асиміляцію української еліти в інонаціональних колективах (полонізацію і русифікацію); 2) як пояснити протилежний феномен – двократне відродження українства, яке світ уже вважав померлим; 3) яким був механізм взаємовідносин народу і влади з огляду на двократну асиміляцію української еліти?

Якщо не одержимо відповіді на ці запитання, то повисне в повітрі й питання про нинішній, третій етап, коли у ЗМІ лише і йдеться про „зраду національних інтересів” з боку українського правлячого класу. Вже втретє можновладці України ставлять корпоративні інтереси вище за загальнонаціональні і, звісно, більше ототожнюють себе з Лазуровим узбережжям Середземномор’я, ніж з депресивними регіонами Донбасу чи Галичини.

Зрозуміло, що цим скоробагатькам хотілося б забути й про „селянсько-козацькі повстання”, й про Коліївщину та уманську різанину 1768 року, і про селянські рухи під проводом батька Махна чи отамана Зеленого, які декому з учасників дискусії знову кортить звести до рівня політичного, а то й кримінального бандитизму. Проте на всі ці проблеми взаємовідносин „еліта – народ” (а лише в цій дуальній опозиції набуває значення і смисл поняття „народ”) або слід дати відповідь, або розписатися у некомпетентності. Але „організованого забуття” цих питань здійснити неможливо – вони нагадуватимуть про себе, і, борони Боже, хоча б не в екстремальних формах, а лише на мирних „майданах”.

Імперія

Одне з центральних місць в дискусії істориків належало проблемі колоніального (чи напівколоніального) статусу України у складі Польщі, Російської та Австрійської імперій. М. Мудрий застерігав: „Постійно наголошуючи – з позиції представника ображеного народу – на колоніальній у минулому залежності України і співпереживаючи з нею як з монолітною одухотвореною цілісністю, автори підручників досягають результату, протилежного бажаному, – замість руйнувати світоглядну залежність від колишніх імперій, вони її продовжують, оскільки нав’язують новим поколінням українців погляд на минуле як на близьке до сакрального, як на вічне протистояння Добра і Зла. Сучасному українцеві ще дуже важко уявити себе – залежно від регіону – поза польським, австрійським і особливо російським контекстами. Своєю присутністю у щоденній свідомості як пересічних українців, так і сучасної української інтелектуальної еліти польський, австрійський і російський нарративи немало завдячують, треба думати, й шкільним підручникам з історії” [1, с. 92 – 93].

З цього, в цілому звинувачувального висновку, знову хотілося б

відокремити одну думку від іншої. Перша, коли йдеться про нібито необхідність для українців уявити себе „поза польським, австрійським і особливо російським контекстами”, то, думаю, такої необхідності й немає, бо в межах цих держав відбувався й український наратив, а поза їх межами повисає в повітрі – стає поза соціально-економічними і політико-правовими умовами життєдіяльності українського народу. Друга – тема Голокосту „з позицій представника ображеного народу” аніскільки не заважає консолідації світового єврейства і його боротьбі за утвердження держави Ізраїль як гарантії недопущення національної трагедії в майбутньому. Третя – „погляд на минуле як на близьке до сакрального, як на вічне протистояння Добра і Зла” справді потребує суворої критики як прояв маніхейської ідеології та політичного екстремізму.

Тут не маємо брати прикладу з російських ЗМІ, які демонстративно люблять українців, але не люблять України. Ось тільки проблема в тому, чи готові ми вийти на новий щабель історичної свідомості, яка б не культивувала серед школярів „образ ворога” хоча б з тих же росіян, бо правителі приходять і відходять, а народи залишаються.

Щодо цього учасники дискусії мало лишили місця для оптимізму: „Розуміння вад шкільних курсів історії ще не означає готовності українських авторів до створення якісно нового для них змістового наповнення” [1, с. 91]. І зовсім уже капітулянтською видається позиція М. Мудрого, який поставив дивне запитання: „А чи не краще дискусії про те, якою була Російська імперія і чому вона розвалилася, таки залишити самим росіянам?” [1, с. 10]. Запитання тим більш дивне, що до цього учасники дискусії ніби й дійшли консенсусу, що саме вихідці з України склали вагомий сегмент як ідеологів імперії, так і її бюрократичного апарату. Та й внаслідок розвалу імперської системи Україна отримала у спадщину величезну геополітичну реальність, сплативши її, щоправда, мільйонними жертвами. Але вже склалося як склалося, і мусимо цей простір довести до цивілізованого стану.

У цій ситуації мені здається за доцільне приділити належну увагу своєрідності Росії, яка так і не зуміла сформувати багатопшарову національну свідомість на зразок Британської імперії, що базувалася на чотирьох етнічних компонентах: англійці, валлійці, шотландці й ірландці. Навіть національний прапор Великої Британії є поєднанням національних кольорів цих народів. При тому, що кожен з них має свій національний прапор. Перед російською елітою XIX і XX століть постала проблема: чи зможуть вони забезпечити щось подібне різномірним етнічним елементам у своїй імперії? Це стосувалося і царів, і радянських вождів. Певний час здавалося, що цей проект може здійснитися. Але згодом з’ясувалося, що всі ці намагання даремні. Більше того, за великим рахунком не вдалося навіть створити російської нації. Щоправда, зараз Росія переживає період націоналістичної реакції на так зване приниження імперської свідомості після розпаду СРСР: за даними соціологів, уже 65 % населення підтримує

гасло „Росія для росіян”. І це теж насторожує. Але в минулому зусилля держави, спрямовані на утримання велетенської території, збирання податків і створення армії для потреб імперії, вимагали підпорядкування практично всього населення і, насамперед, самих росіян, інтересам держави. Відтак гальмувалося створення громадянського суспільства, суспільних асоціацій, які лише й могли забезпечити ґрунт для національної самосвідомості в громадянському розумінні. За оцінкою В. Ключевського, „державна пухла, а народ хирів”.

Для розбудови імперії самодержавство вдалося до запозичення суттєвих елементів „європеїзованої” української культури й етики, що забезпечувалося переважно вихідцями з Києво-Могилянської академії. Це потиснуло й дещо відсунуло вбік прадавню культурну спадщину Московського царства, що й викликало розкол серед російського етносу, наслідки якого даються взнаки й досі. В імперії кристалізація національної російської самосвідомості могла відбутися або навколо імператорського двору та державної бюрократії на основі європеїзованої культури. Або країна могла піти іншим шляхом – відштовхуючись від цінностей селянської общини, до якої тяглась інтелігенція, яка, з одного боку, сприйняла імперську культуру, а з іншого – намагалася не порвати з селянством. В результаті синтез імперської культури й етнічної спільноти в Росії не стався, а сама інтелігенція була знищена вибухом селянської Росії, очолюваної більшовиками під час громадянської війни 1917 - 1921 років. Проблема формування російської нації залишилася відкритою [9].

На мою думку, відштовхуючись від такого трактування Російської імперії, ми могли би спокійно і виважено окреслити шляхи й перепуття українців, яким Російська імперія готувала своєрідний „ірландський проект” [10]. Нині він здійснився хіба що стосовно українців Кубані, які є повноправними громадянами Росії, але практично перестали бути окремою спільнотою, оскільки позиціонують себе радше своєрідною етнографічною групою у складі далєбі не українського, а російського етносу.

Відродження

Що стосується долі України в контексті тези „колоніалізму”, то й тут учасники дискусії мають багато претензій до підручників історії. З одного боку, зауважується, що „Україна як об’єкт розгляду постійно вислизає з поля зору авторів. Історію України підмінено історією політики щодо неї з боку імперських урядів” [1, с. 99]. З іншого боку, зазначається, що характерною рисою підручників є „поеднання нібито колоніального статусу з тезою про невідминний розвиток України, що впевнено прямує до „відродження” національної державності” [1, с. 98]. Звісно, що такі прямолінійні судження, якщо вони справді фігурують в підручниках, не можуть задовольняти, але при цьому диспутанти часто-густо й самі не дають власної версії, як ці питання слід висвітлювати.

Отож будемо виходити з того, що в центрі вивчення історії стоїть,

безумовно, людина в часі і просторі, але не просто особа, а люди, об’єднані в процесі життєдіяльності в суспільні групи, на колективній психології яких позначається соціально детермінована поведінка. Йдеться про широку палітру життєдіяльності людини: суспільні відносини і трудову діяльність, форми свідомості і колективні почуття, правотворчість і фольклор. Все це суспільне життя людини в усій його повноті історія має охопити у всіх взаємозв’язках сторін. Було б наївно говорити, що ось на певному етапі розвитку раптом все населення України перейнялося ідеєю „відродження” національної держави. Однак те, що досить малочисельний рух українства ХІХ століття раптом вибухнув у 1917 - 1920 роках революційним зривом, вимагає свого пояснення. Справді, будь-яке значне соціальне явище потребує врахування цілого ряду причин і обставин. І, тим не менше, неможливо витлумачити історичний феномен одним переліком факторів без виокремлення з них визначальних. Йдеться, передусім, про три етапи формування національної свідомості.

У цьому контексті якось дивно сприймаються зауваження одного з диспутантів (К. Баханов) щодо цих трьох фаз становлення нації, які, мовляв, „хрестоматійно відомі з історії будь-якого народу” [1, с. 53]. По-перше, якщо хрестоматійно відомі, то, отже, перевірені практикою й достовірні, а не банальні. По-друге, вони стосуються не „будь-якого народу”, а певної категорії народів, переважно східноєвропейських, до яких і належить Україна. Йдеться про широко знану модель М. Хроха [11, с. 121 - 145], яку, до речі, ще ніхто не спростував. На відміну від концепції Б. Андерсона, який вважає нації продуктом технологій придворних бюрократів та інтелектуалів. Ці, мовляв, за умов „конвергенції капіталізму і друкарської техніки” витворюють і культивують в суспільстві „національний міф”, навколо якого й утворюється „уявлена нація” [12].

Цю модель Б. Андерсона, на нашу думку, можна віднести скоріше до галузі політтехнологій, де вона була б більше до ладу. Як це не суперечить деяким претендентам на роль „батьків нації”, або, в кращому випадку, її апостолів, але створення нації і національної держави в жодному випадку не є винятково справою амбіційних інтелектуалів, оскільки їх діяльність може дати певні плоди лише при визріванні об’єктивних передумов для утворення нації. Мав рацію К. Дойч, коли зазначав, що для виникнення національної самосвідомості має спочатку виникнути те, що вона усвідомлюватиме.

Жодні національні традиції неможливо винайти з нічого: вони мають існувати в такій формі, у якій їх може розпізнати й дитина. Інша справа, що інтелектуали можуть надати їм модерного вигляду, як того вимагають час і обставини. Ось увесь цей процес і був досліджений М. Хрохом. Він виокремлює три фази, через які проходять всі бездержавні нації, що мобілізуються проти іноземної держави чи імперії. Перша, яку він називає стадією „А”, - період наукового інтересу, коли лінгвісти, етнографи та історики досліджують народні традиції і формують на їх

основі „культурний пакет”, придатний для широкого розповсюдження. Стадія „В” - період, коли політики беруть з „культурного пакета” те, що вважають за корисне, і використовують для патріотичної агітації в народі. Далі настає стадія „С” - піднесення масового національного руху. В кожному випадку М. Хрох визначає особливу соціальну групу (знову ж таки в кожній нації не одну і ту ж), яка відіграє центральну роль в мобілізації національних почуттів. Якщо в якийсь період історії цей цикл не відбувся чи йому стали на заваді якісь сили, то тоді, з часом, він може знову (і не один раз) повторитися, аж допоки нація не досягне певного рівня історичної самосвідомості, щільності й інтенсивності мовних зв’язків, інститутів громадянського суспільства і, зрештою, не конститується у власній державі. Шлях цей тривалий і важкий, але іншого немає.

Чим не влаштовує диспутантів ця модель М. Хроха, чому вони віддають перевагу концепції „уявленої спільноти” Б. Андерсона – незрозуміло. Можливо, тяжіє ідея, що класичні праці М. Грушевського та інших вчених модерного періоду, мовляв, писалися для інших завдань і для іншого часу, а тому їх треба переосмислити під кутом зору постмодернізму. Але ж ми говорили, що модель М. Хроха передбачає повторні цикли вирішення стадій від „А” до „С”, які можуть повторюватися в історичному часі й не один раз.

Можливо, є якісь інші причини, і це з’ясується в подальших дискусіях. Дивує, принаймні, висновок Г. Касьянова: „Сьогодні, коли завдання „українізації” етнічних українців за рецептами класичного національного проекту (культурна, політична та ідеологічна легітимація власної мови й національної історії) на загальній території реалізовані, варто здійснити перегляд державної політики в галузі історичної освіти з метою подолання крайнощів, про які йшлося вище” [1, с. 88].

Тут виникає ряд запитань. Яким же чином ми реалізували національний проект в галузі історичної освіти, коли, виявляється, є ще перекося, які слід негайно виправляти? Щодо щільності й інтенсивності мовних зв’язків, то єдина сфера, де були зримі зрушення в переході на українську мову як державну, залишилася поки що лише сфера освіти (близько 80 % учнів навчається в українських школах). Але наскільки повно може відбутися легітимація національної мови при вельми дрібній питомій вазі на ринку української книги й телекомунікацій українською мовою? Адже, за даними Кабінету Міністрів, 46 % жителів України взагалі не купують книжок, оскільки не мають потреби у читанні, а в цілому книжковий ринок України більше як на 90 % заповнений іноземною, переважно російськомовною продукцією [13, с. 7]. Чому забувається такий необхідний складовий елемент, як громадянське суспільство, яке ще не склалося, але яке лише й може створити соціальні передумови формування повнокровної нації? Жодної з цих передумов не досягнуто, а тому питання формування української нації далеке від завершення.

Що ж тоді реалізовано, і куди нас кличе Г. Касьянов?

Держава

Учасники дискусії ставлять під сумнів схему тягlosti українського державотворчого процесу: Київська Русь – козацька гетьманська держава – культурно-просвітницький та визвольний рух на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій – Українська народна республіка – визвольний рух за часів Радянської України – незалежна Україна [1, с. 48]. Щоправда, детально не вказують на вади цієї схеми.

Що ж, періодизація історії є чи не найскладнішим завданням, і навряд чи одноосібно її можна вирішити. Але тут нас насторожує те, на чому ми вже акцентували увагу в попередніх публікаціях [14, с. 51 – 61]. Йдеться про те, що в цій періодизації оминається радянський період, а фіксується лише „визвольний рух за часів Радянської України”. І дуже шкода, бо саме непорозуміння з трактуванням місця і ролі радянського періоду в житті українського народу заважає справі його консолідації, не сприяє зниженню рівня протистояння східних і західних регіонів країни.

В нинішній міфологізованій версії національної ідеї радянська історія була від початку демонізована як антиукраїнський проект, який ніби не мав жодних джерел і передумов у самому українському житті, а був нав’язаний ззовні. Щоправда, є й інші визнання: тоталітарний режим протримався сім десятиліть не тому, що був дуже сильним, а тому, що суспільство його терпіло і обслуговувало – попри репресії, торттури, образливу бідність та всі інші форми приниження [15, с. 1].

На превеликий жаль, цей факт (відповідальність українського народу за власну долю, а не його міфічна „жертвовність”) так і не знайшов належного розуміння серед певного сегмента українських істориків. Більше того, він практично ігнорується українським політикумом та деякими державними інституціями, які останнім часом взялися за „переформатування” національної пам’яті. Прикладом може бути теза: „Ми повинні говорити загалом про суттєве переосмислення української історії, повинні зрозуміти, що головним суб’єктом історичного процесу в Україні ХХ століття була не Українська Радянська Соціалістична Республіка, а український визвольний рух. Тобто той рух, що сприяв створенню української незалежної держави. І ця думка, можливо, зробить переворот у нашій свідомості...” [16, с. 4].

Що й казати, рідко трапляється молодий дослідник, який би не прагнув здійснити „переворот” в історичній свідомості народу. Однак до науки слід ставитися поважно й зважати на те, що існує вже усталена думка: первинними суб’єктами історії є люди, згуртовані в соціально-історичні спільноти, підпорядковані одній державній політичній владі з визначеними кордонами, які зазвичай збігаються з державними. Отже як би хто не ставився до УРСР, але це державне утворення охоплювало собою переважаючий контингент українського народу, підпорядкований певній владі, як би цю владу не оцінювали. Можливо, для учасників дискусії це

теж „хрестоматійна істина”, але її доводиться повторювати, оскільки в наші дні сваволя в бізнесі й політиці провокує таку ж сваволю у ставленні деяких дослідників і до історичного процесу.

І тут можна послатися на авторитет І. Лисяка-Рудницького, який, працюючи в Канаді, підніс українську історіософію до справді світового рівня. Так ось він розглядав Радянську Україну як повноправного суб'єкта історичного процесу: „Чи нам подобається, чи ні, не можна заперечити факту, що в період визвольних змагань досить поважний відлам політично активних і національно свідомих українських сил прийняв т. зв. „радянську платформу”. Це були партії боротьбистів, незалежників (лівих соціал-демократів), а також окремі одиниці з-поміж більшовиків... Це не було явище тільки агентурного порядку, але ідейно-політична течія в українському громадянстві. Те, що уродженцям західних земель утруднює пізнання явища, що зветься „українським радянством”, це перенесення галицьких критеріїв на відмінні наддніпрянські відносини” [17, с. 41]. В подібному ключі давали оцінку УРСР В. Липинський, В. Винниченко, інші діячі українського визвольного руху. Отже, наполягали ми у своїй публікації, „не визнавати УРСР суб'єктом історичного процесу – нонсенс”.

Це положення підтримав голова Інституту національної пам'яті І. Юхновський. В інтерв'ю газеті „Україна молода” він зазначав, що „історію не можна накинути, історію можна тільки зрозуміти”. Що стосується УРСР, то І. Юхновський не просто визнає її суб'єктність, більше того – цю суб'єктність, за ініціативою очолюваного ним інституту, планується підвищити в ранзі у очах світової спільноти: „Жодна інша країна не зробила такий внесок і не понесла таких утрат, протистоячи фашистській Німеччині. Тому Україна має бути проголошена суб'єктом антифашистської коаліції – нарівні з Росією, Англією, Францією та Сполученими Штатами Америки”. На думку І. Юхновського, якщо ця ініціатива Інституту буде підтримана, то це посприє примиренню ветеранів Радянської Армії та вояків ОУН-УПА: „Це буде базою для примирення, тим паче, що більшість колишніх учасників війни є спокійними і поміркованими людьми, а різкі слова, які говорять деякі з них, не можна зводити до протиріччя між ветеранськими організаціями” [18, с. 17]. Як мовиться – в добрий час.

Політика

Ще одна вкрай важлива тема, яка обговорювалася під час дискусії, це проблема взаємовідносин історичної освіти і політики. В інтерпретації Г. Касьянова тема була сформульована так: „Впродовж останніх десяти років ці проблеми вже обговорювалися українськими і зарубіжними фахівцями як на рівні академічних дискусій і публікацій, так і на рівні публіцистики. Однак жодних помітних наслідків для навчальної літератури з історії ці дискусії не дали – переважно через те, що політика держави у сфері історичної освіти спрямовується на „націоналізацію” історії, впровадження

у навчально-виховний процес базових елементів „національного“ громадянського виховання, яке зорієнтоване на формування лояльності передусім до власної нації” [1, с. 87 – 88].

Така постановка проблеми викликає більше запитань, ніж дає спонук до її розв'язання. По-перше, якщо вже впродовж десяти років тривають плідні дискусії щодо поліпшення курсу викладання історії, то чому опубліковані матеріали дискусії 2007 року все ще містять цілий шерех суперечностей, методологічних неточностей, а то й недоречностей. Очевидно, дискусія ще має тривати і вийти за вузьке коло ретельно відібраних диспутантів, набути ширшого громадського розголосу. Не берусь стверджувати однозначно, але не виключено, що саме з цих причин продукт цих дискусій і не користується попитом на ринку укладання підручників. По-друге, державі закидається як вада те, що вона впроваджує в навчальний процес базові елементи „громадянського виховання, яке зорієнтоване на формування лояльності передусім до власної нації”. Де тут кримінал? Чи ж Україна має за державний бюджет формувати лояльність до транснаціональних корпорацій? Або, як писав В. Симоненко, „і до сусід пристать наймитувати за пару постолів і шкварку на обід”? Чи зовсім або частково відмовитися від самостійного предмету вітчизняної історії?

Є й такі приклади. Якщо вірити повідомленням ЗМІ, то з нинішнього року в Білорусі кілька дисциплін виключено зі шкільної програми, і серед них „Історія Білорусі” – „Для оптимізації навчального навантаження” міністерство освіти вирішило об'єднати курс вітчизняної історії з історією світовою. Більше того, історія Білорусі відтепер, за бажанням дирекції тієї чи іншої школи, може читатися не рідною мовою, а російською” [19, с. 6].

Проте це внутрішня справа Білорусі. В країнах Європейського Союзу, до речі, теж спостерігаються різні традиції вивчення вітчизняної історії: у французькій програмі історія Франції становить близько 30 % матеріалу, у німецькій історія Німеччини – близько 50 %. А ось у Великій Британії на 100 % викладається вітчизняна історія – іншою англійці не цікавляться.

Що характерно: у французьких школах немає такого поняття, як патріотизм – це вважалось би за пропаганду. Але так було не завжди. Г. Ле Кентрек, автор спільного французько-німецького підручника історії, наголошує, що всьому свій час: „Такий підхід до підручників був у XIX столітті за III Республіки, як вважається – час формування французької політичної нації. Мета курсу історії зараз – принести учням загальну культуру і знання про Францію зокрема, навчити критичного підходу до історії і сформувати доброго громадянина, проте останнє стосується більше не патріотизму, а якраз критичного підходу у всьому” [20, с. 7].

Але слід зважити на низку особливостей. Перша: у країнах Західної Європи період формування політичних націй припав переважно на кінець XIX, у деяких – на початок XX століття. Ми в Україні ще не вийшли на цей рівень консолідації. Друга особливість: французькі і німецькі історики зустрічалися впродовж 50 років перед тим, доки дійшли спільної концепції

щодо такого підручника, та й до цього часу є питання, де такого консенсусу не знайдено. Що вже говорити про досягнення такого консенсусу між самими українцями?

Отож в Україні, як казав поет, „нам своє робить”: історична самосвідомість має зробити свій вклад у формування політичної нації. Але якщо вже в нас не склалася традиція „лояльності передусім до власної нації”, то не гріх повчитися у народів, які таку традицію шанують і навіть втілили її у своєрідний державний ритуал: жодна офіційна делегація не матиме перспективи зустрітися з керівниками держави Ізраїль доти, доки в програмі візиту не буде значитись відвідування меморіалу Голокосту. І це суворо дотримується: щоб тебе поважали інші люди, слід навчитися поважати себе. У нас же навіть значна частина депутатського корпусу так і не визнала Голодомор як форму геноциду українського народу.

Що ж тут дивуватися, коли, при наявному безладі в Україні, інші ставляться до нас так, як їм заманеться. Чого варте положення з листа президента Російської Федерації від 18 грудня до президента України. В документі зазначається, що „взаємодія Росії й України в гуманітарній галузі є дуже важливою складовою стратегічного партнерства наших країн. І стан справ у цій сфері – наочний показник загальної динаміки двосторонніх відносин”. Далі викладається суть проблеми, що викликає стурбованість російської сторони: „Йдеться, насамперед, про своєрідне трактування українською стороною подій нашої спільної історії, героїзацію воєнних злочинців, які співпрацювали з нацистами, розв’язаної в ряді регіонів України „війни” з історичними пам’ятками і захороненнями радянських воїнів-визволителів, дискримінацію російської мови, що посилюється, діяльності, спрямованої на розкол Української православної церкви. Ці недружні кроки уже затьмарюють атмосферу відносин між нашими державами. Більше того, вони можуть завдати серйозних втрат двосторонньому співробітництву на різних напрямках” [21].

Не будемо зачіпати політичний аспект цього послання – це справа політиків. У цьому випадку нас цікавить питання про точку зору Росії на „своєрідне трактування українською стороною подій нашої спільної історії”. Судячи з усього, нам у такому праві відмовляють, та й у власній історії теж. І, до того ж, відмовляють у досить жорсткій формі. Скоріш за все, все це скидається на політику „присилювання до дружби”. І в цьому контексті постає законне запитання: чи справді вже „нині профетична візія (пророче бачення? – Авт.) щасливого майбутнього шляхом „возз’єднання” у складі російської держави втратила актуальність”, як стверджує Н. Яковенко [1, с. 124]?

Щодо цього є сумніви, принаймні з тієї точки зору, що навряд чи Росія, володіючи велетенським інформаційним потенціалом, дасть нам можливість забути цю проблему. Згідно з стенограмою виступу В. Путіна на Раді Росія - НАТО в Бухаресті у квітні 2008 року, нашому народу відмовляють не лише у власній історії, але й у історичній території

проживання: „Україна – взагалі складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, була створена за радянських часів; вона отримала території від Польщі після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії – і нині ще не всі вирішені прикордонні проблеми на Чорному морі з Румунією. Отже від Росії величезні території отримала на сході і на півдні країни. Це складне державне утворення” [22, с. 5].

Суголосно з виступом В. Путіна, російська сторона на українсько-російській науковій конференції істориків у Москві 3 - 5 квітня 2008 року на зміну радянській концепції єдиної древньоруської народності висунула концепцію „загальноросійського народу, що складається з росіян, українців і білорусів” [23, с. 4].

У підсумку всі ці кроки є лише продовженням відверто націоналістичного курсу правлячих кіл Росії. У розмові з західнонімецькою колегою А. Меркель у березні 2008 року В. Путін запевнив її, що Д. Медведєв – „не менший в хорошому значенні слова російський націоналіст, ніж я. Не вважаю, що нашим партнерам буде з ним простіше” (федеральні телеканали про всяк випадок вирізали слова про націоналізм зі своїх репортажів). Зарубіжні коментатори зазначали, що націоналізм у розумінні В. Путіна „полягає у захисті власних інтересів у боротьбі з іншими державами”, і що найближче до цього трактування можна знайти у Брокгауза і Ефрона: „Націоналізм – перетворення живої народної свідомості на відвертий принцип, що утверджує „національне” як безумовну протилежність „універсального” і „своє рідне” – як безумовну протилежність „чужоземному” [24, с. 1].

Чи можливо, що за цих умов Україна має відсунути патріотичне виховання на другий план, а натомість захищати лише універсальні принципи? Дуже сумнівно: це не буде суголосно з суспільними настроями. Та й не всі держави ЄС, як бачимо, неухильно дотримуються такої позиції. Отож ситуація, яка склалася навколо України, засвідчує, що засуджена Г. Касьяновим лінія „громадянського виховання, яке зорієнтоване на формування лояльності передусім до власної нації”, навряд чи буде знята з порядку денного. Інша справа, чи буде вона вирішуватися на шляху нагнітання національного екстремізму, чи вирішуватиметься в ключі гуманістичного світобачення. Поки що тут не все так погано: за результатами репрезентативного опитування, проведеного Київським інститутом проблем управління ім. Горшеніна, поняття „націоналізм” для українців означає: захист інтересів своєї нації – 35,2%; патріотизм, любов до Батьківщини – 30,9%; національна замкнутість – 20%; важко сказати – 14,4%, інше – 0,5%.

Зрештою, як піде подальший розвиток суспільства, залежатиме багато в чому від обставин. Прочитуємо Біблію: „Знову я бачив під сонцем, що біг не у скорих, і біг не в хоробрих, а хліб не в премудрих, і не в розумних багатство, ні ласка – у знавців, – а від часу й нагоди залежні вони” (Книга

Еклезіастова, р. 9, в. 11).

Історіософія часу

Історіософська суть проблеми, як на нашу думку, полягає в необхідності пошуку консенсусу серед дослідників щодо діалектики історичної стріли часу – минуле, сучасне, майбутнє. До цієї проблеми звертався свого часу родоначальник християнської філософії історії Августин Блаженний (354 – 430 рр.): „Неточно висловлюються про ті часи, коли кажуть: минуле, сучасне, майбутнє; а було б точніше, здається, висловлюватися так: сучасне минулого, сучасне майбутнього”.

У ХХ столітті, як на нашу думку, чи не найбільше уваги розкриттю діалектики історичного часу приділив К. Ясперс. Він виходив з того, що людство має єдині джерела й спільну мету. Проблема лише в тому, що „ці джерела і ця мета нам не відомі, у будь-якому випадку у вигляді достовірного знання. Вони відчутні лише в мерехтінні багатозначних символів. Наше існування обмежене ними. У філософському осмисленні ми прагнемо наблизитися до того й іншого, до джерел і до мети” [25, с. 29]. Минуле міститься в нашій пам’яті лише уривками, майбутнє темне: „Перед нами розкрилася безодня минулого і майбутнього” [25, с. 29]. Відтак, за К. Ясперсом, лише теперішнє могло б бути осяяне світлом. Однак воно саме є непроникним, тому що ясним воно було б лише при повному знанні минулого, яке служить його основою, і майбутнього, яке сучасне таїть у собі. А, в кінцевому підсумку, у своїх наукових дослідженнях „ми прагнемо до усвідомлення ситуації нашого часу” [25, с. 141].

К. Ясперс не заперечує важливості майбутнього в усвідомленні як сьогодення, так і минулого. Більше того, він стверджує, що без прогностичного уявлення про майбутнє взагалі не може бути філософського осмислення історії: „Однак майбутнє не може бути досліджене. Дослідженню доступне лише те, що є реальністю, тобто те, що вже відбулося. Майбутнє ж приховується в минулому й сьогоденні, ми бачимо й домислюємо його в реальних можливостях” [25, с. 155]. У цій ситуації вихід для дослідника один: в основі нашого бачення майбутнього має бути неупереджене осягнення сучасного, яке ставить перед нами проблеми, та наукове проникнення в минуле. Лише за цих умов наша увага спрямовуватиметься вже не лише на об’єктивність викладу того, що просто було і стало далеким від подій сьогоднішнього дня, а навпаки – тоді саме нинішнє стане джерелом і метою історичної свідомості, а також наукового прогнозування.

Оцінюючи політичну ситуацію осені 2008 року, як свідчать результати репрезентативного опитування, проведеного компанією Research & Branding Group, 77 % населення України вважало ситуацію в країні „в цілому нестабільною”, лише 5 % – „в цілому стабільною”, а 18 % „вагалися з відповіддю”. Напрощується висновок: першочерговим завданням України є стабілізація суспільства, подолання внутрішнього розколу на шляху

до розбудови соціально-відповідальної держави, що й визначить наші перспективи.

Те, що ми не знаємо, що нас чекає, не має паралізувати нашу волю до удосконалення життя, оскільки, за К. Ясперсом, кожне судження про майбутнє або спонукає нас до якоїсь дії, або, навпаки, відвертає від чогось. Та й взагалі увесь характер нашої діяльності залежить від того, чого ми чекаємо від майбутнього, а також від наших уявлень про можливі шанси і шляхи їх реалізації. Проте наші прогнози щодо майбутнього мають зберігати раціональний смисл: вони повинні уводити нас у сферу можливого, окреслювати відправні точки нашого плану і наших дій і лише на цій основі відкривати перед нами далекі горизонти, посилюючи тим самим відчуття свободи як усвідомлення саме можливого. І тут слід виходити з того, що „справжня дійсність притаманна лише нинішньому. Абсолютна впевненість у майбутньому може позбавити нас реальної дійсності. Прогнози майбутнього спасіння можуть відвернути нашу увагу від сьогодення, тоді як, по суті, лише воно й належить нам. Лише відповідальність за нинішнє дозволить нам відчути відповідальність за майбутнє” [25, с. 165].

В контексті „переформатування” історичної пам’яті українського народу хотілося б зафіксувати принциповий момент: самоідентичність нинішньої України – з її все ще не до кінця вирішеними проблемами демаркації кордонів практично по всьому їх периметру; з несформованістю стратегії економічного розвитку, з її соціальною нестабільністю й неусталеністю політичної структури; амбівалентністю цивілізаційного вибору населення по лінії „Схід – Захід”, не може бути рівнозначною самоідентичності Європейського Союзу з його усталеним способом життя та міжнародною захищеністю з боку НАТО. Саме тому наші прогнози щодо майбутньої євроінтеграції повинні, за К. Ясперсом, зберігати раціональний смисл і уводити нас у сферу можливого, бо „абсолютна впевненість у майбутньому може позбавити нас реальної дійсності”.

Висновки

Попри всі висловлені зауваження, матеріали дискусії зробили корисну справу. Найголовніше – вони відверто провокативні, будять думку і заохочують до подальшої дискусії. Провокативність порушених питань обумовлювала такий же характер рефлексії на них, і, сподіваємось, ця рефлексія буде сприйнята колегами в руслі відомої формули: „Нічого особистого – все в інтересах справи”.

Та й викладені у цій статті рефлексії, скоріш за все, можуть стати лише гіпотезами, а не рецептами вирішення проблем. Власне, в історичній науці будь-яке твердження найчастіше є лише робочою гіпотезою, яка в подальшому буде перевірятися спеціальними дослідженнями, а ті, у свою чергу, стимулюватимуть інших дослідників. І якщо висловлені в цьому матеріалі зауваження і пропозиції будуть науково спростовані й відхилені,

але при тому стимулюватимуть інших дослідників до пошуку нових гіпотез і аргументації, то вважатимуть себе повністю віддяченим за труди.

Література:

1. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (упорядник Н. Яковенко). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.
2. **Мостова Ю., Рахманін С.** Будемо доношувати // „Дзеркало тижня”, № 33, 6 вересня 2008 р.
3. **Фукуяма Ф.** Росія та новий демократичний реалізм // „День”, № 157, 4 вересня 2008 р.
4. **Тертичний О.** Маршрут до Марксового „царства свободи” конкретизували сучасні соціологи // „Дзеркало тижня”, № 34, 13 вересня 2008.
5. Див.: **Блок М.** Апология истории, или Ремесло историка. – М.: Наука, 1968. – С. 220.
6. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000.
7. **Кульчицький С.** Голодомор 1932 - 1933 рр.: вердикт учених // „День”, № 151, 27 серпня 2008. – С. 4; **Кульчицькой С.** Громадянське суспільство в радянській гамівній сорочці // „День”, № 168, 19 вересня 2008. – С. 4 - 5.
8. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
9. Дет. див.: **Хоскінг Дж.** Россия: народ и империя (1552 - 1917) / Пер. с англ. С. Н. Самуйлова. – Смоленск: „Русич”, 2000. – 512 с.
10. Дет. див.: **Миллер А.** „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred2.htm>
11. Див.: **Хрох М.** От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм \ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; Пер. с англ. и нем. – М., Праксис, 2002. – С. 121 - 145.
12. Див.: **Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: „Критика”, 2001. – 270 с.
13. „День”, № 97, 4 липня 2008 р.
14. Див.: **Кремень В., Ткаченко В.** Україна: сучасне майбутнього, сучасне минулого // „Політичний менеджмент”, № 3, 2008.
15. **Пахльовська О.** Джеймс Мейс і його місія // „День”, № 27, 15 лютого 2007 р.
16. СБУ гарантує: жодних секретів не буде // „День”, № 27, 14 лютого 2008 р.
17. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе. В 2-х т. Т. 2. – К., 1994. – С. 41.
18. **Юхновський І.** Я був чесним солдатом // „Україна молода” № 165,

5 вересня 2008 р.

19. „Україна молода”, № 162, 2 вересня 2008 р.

20. **Ле Кентрек Г.** У наших школах немає поняття патріотизму // „Україна молода”, 15 грудня 2007 р.

21. Президент России / Послание – Украина - Ющенко - <http://www.kremlin.ru/psmes/2007/12/154597.stml>

22. „Дзеркало тижня”, № 15, 19 квітня 2008 р.

23. **Кульчицький С.** Україна і Росія: історія та образ історії. Роздуми після конференції // „День”, № 65, 9 квітня 2008 р.

24. **Гольц О.** Час істини? // „День”, № 46, 13 березня 2008 р.

25. **Ясперс К.** Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М., Республика, 1994. – С. 31.